

עד היהודי האחרון

הקהילה היהודית באסטוניה, שנוסדה על ידי חיילים משוחררים מצבא הצאר, לא הייתה אף פעם גדולה במיוחד, אבל הייתה מלאת גאווה. בראשית המאה העשרים היא הייתה לקהילה היהודית הראשונה באירופה שזכתה באוטונומיה תרבותית, והתרבות העברית והיידישית שגשגו בה עד שנגדעו בידי הנאצים | שמואל פאוסט

**בשנות העשרים
הוקמה בטאלין
גימנסיה יהודית
ובאוניברסיטה של
טארטו נפתחה מחלקה
ללימודי יהדות
בראשות פרופ' לזר
גולקוביץ'. יהדות
אסטוניה זכתה לעדנה**

התחלה יהודית מאוחרת
במבנה זה התקבץ מניין
התפילה הראשון שהתקיים
באסטוניה ב־1867
כל התמונות בכתבה זו נאויטון
האתר של יהדות אסטוניה
www.eja.pf.ee

בעל הכשרה רפואית, ניסיון
צבאי ומשיכה לתחומי
התרבות הירש באנד במדי
הצבא הרוסי, בסביבות 1915

הוא שקד על תרגומם של ספרים ומחזות מידיש לאסטונית ומאסטונית לידיש. מוספים אסטוניים מיוחדים לעיתוני ליטא היהודיים יצאו לאור בידיש ובאנד פרסם בהם מאמרים שעסקו בספרות ובתרבות האסטונית.

לאורך שנות העשרים והשלושים קמו עוד ועוד אגודות יהודיות – אגודת הספורט 'מכבי', אגודת הסטודנטים הרוויזיוניסטית 'חשמונאים', אגודת הנשים הלומדות 'הצפירה', אגודת הילדים 'אמונה', אגודת התרבות 'תרכות' ואגודת התרבות היידיית 'שלום עליכם' ועוד. בטאלין הוקמה גימנסיה יהודית ובאוניברסיטה של טארטו נפתחה מחלקה ללימודי יהדות בראשות פרופ' לזר גולקוביץ'. יהדות אסטוניה זכתה לעדנה. אנטישמיות רשמית לא הייתה במדינה, ולאומנים אסטוניים – בעיקר מקבוצות המהפכנים שנטלו חלק במאבק לעצמאות ושכחו את עשרות היהודים שהתנדבו להילחם לצדם – אמנם הביעו בקול דעות אנטישמיות, אך מדיניות התקיפה של נשיא אסטוניה קונסטנטין פטס שמה לכך קץ. במה שנקרא לאחר מכן 'התקופה השקטה', בין השנים 1935-1940, חסם פטס כל ביטוי לאופוזיציה

בארצו. כחלק ממדיניות זו הוא יצא בכלי התקשורת בתקיפות נגד סממנים אנטישמיים ונהג ביד חזקה כלפי הלאומנים.

דיכויים המהיר אפשר את המשך החיים היהודיים כמעט ללא הפרעה.

ב־1932 זכתה אגודת ביאליק – שכבר כללה מועדון יידישאי

וספרייה גדולה לתרבות עברית – לביקור בלתי נשכח. הסופר

חיים נחמן ביאליק בכבודו ובעצמו הגיע לעיר טאלין. לפי

עדויות שבעל פה, הביקור בבית הספר המקומי היה חגיגי מעט

פחות. בנאומו לפני התלמידים נוף ביאליק מעט במקומיים

על הדומיננטיות של היידיש במוסדותיהם והטיפף לשימוש

בשפה העברית. דבריו הצליחו להרגיז את השומעים ופרצה קטטה

שבמהלכה, כך אומרים, נחתה סטירה על לחי. הדעות חלוקות אם היה זה

מנהל בית הספר שסטר לאורח או שמא ביאליק הוא זה שסטר למארחו.

זמן לא רב לאחר מכן הצטרף להנהלת האגודה חבר נכבד חדש בשם הירש

באנד. לצד 'מכבי' פעלו בערי אסטוניה

הירש באנד הותיר מאחוריו את תחום המושב הצארי, ובעשור הראשון של המאה העשרים הוא חצה את הגבול לקראת חיים חדשים באסטוניה. באנה יליד קובנה שבליטא, נער כבן 13, התיישב בעיר הברייה טאלין. זמן לא רב לאחר מכן הוא מצא עבודה כסניטר בבית חולים פרטי. באותה תקופה יהודים כבר הורשו לעסוק במקצועות שונים ולקהילה היהודית המקומית היו מוסדות אחדים משלה. אבל יותר מכל רצה באנד להיות בן בית בתרבות האסטונית. מחלת עיניים קשה שהביאה אותו אל סף עיוורון כמעט גדעה את חלומו, אבל הירש הצעיר לא ויתר. הוא למד את השפה וניסה לקלוט ככל הניתן מהתרבות הסובבת.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה גויס באנד – שבינתיים החלים ממחלתו – לגדוד 198 בצבא הרוסי, ושוב לא יכול היה להקדיש את זמנו לתחומי העניין שהעסיקו אותו – ספרות ותרבות. את ניסיונו האזרחי ברפואה ואת ניסיונו הצבאי ירתום שנים אחדות מאוחר יותר, ב־1919, להדיפת הצבא האדום מגבולות אסטוניה וישמש חובש מתנדב בכוחות הצבא האסטוני לקראת כינונה של הרפובליקה האסטונית העצמאית ב־1920.

פריחה יהודית

בפברואר 1918, במהלך מלחמתה של אסטוניה לעצמאות לאחר מאות שנים של כיבוש שבהן עברה מיד ליה, פרסם הוועד לשחרור אסטוניה הכרזה היסטורית על כוונותיו הדמוקרטיות ועל זכות ההתארגנות של כל הלאומים באסטוניה. שנה לאחר מכן ערכו הקהילות היהודיות באסטוניה קונגרס שבו בחרו את הוועד הלאומי הפוליטי שייצג אותן. אך עוד קודם להכרזת הדמוקרטיה, בינואר 1918, הוקמה בטאלין אגודה לספרות ולדרמה שנושאה את שמו של ביאליק. האגודה הפכה לימים לארגון התרבותי והחינוכי הגדול ביותר בקרב יהדות אסטוניה.

התרבות היהודית באסטוניה הייתה מצויה באותם ימים בפריחה. כבר ב־1919 הוקמו אגודות נוספות בעיר טארטו, עיר אוניברסיטאית שסטודנטים יהודים רבים התגוררו בה, ובטאלין הוקם בית ספר יהודי עם תכנית לימודים מלאה. בהתאמה מלאה לתחייה התרבותית, שקע הירש באנד – שהספיק לפשוט את מדיו לאחר השתתפותו במאבק לעצמאות – בענייני תרבות שהעסיקו אותו מאוה, ובמיוחד בחיבור בין התרבות היהודית לתרבות האסטונית. בתקופה זו

תודה למרק ריבק, סגן יו"ר איגוד יוצאי לטביה ואסטוניה בישראל ומנהל הארכיון והאתר של יהדות אסטוניה, על סיועו הרב בהכנתה של כתבה זו.

מפורש, הוחלפה הממשלה העצמאית בממשלת שמאל בפיקוח הדוק של נציגים רוסים, ושם המדינה שונת ל'רפובליקה הסובייטית הסוציאליסטית של אסטוניה'. עשרות אלפים מחיילי הצבא האדום נכנסו לאסטוניה באישור ממשלת הבובות החדשה.

בסוף יוני 1940 הגישה הממשלה בקשה להצטרפות לברית המועצות, וכעבור שבועיים אישר הסובייט העליון במוסקבה את ההצטרפות. מיד לאחר ההכרזה על הקמת 'הרפובליקה הסובייטית הסוציאליסטית של אסטוניה' החלו פעולות אלימות נגד יהודי המדינה. הסובייטים החרימו רכוש, הלאימו עסקים וקרקעות וסגרו את עשרות האגודות והארגונים היהודיים. האוטונומיה היהודית נמחקה. משפחות שלמות נאלצו לעזוב את בתיהן לטובת קציני הצבא ומפעלים עברו לידי השלטון. השלטונות התנכלו ליהודים, ובעיקר לבעלי רכוש ולמי שנחשדו בפעילות ציונית. חלקם הוצא להורג וחלקם נשלח למחנות עבודה. פעילים קומוניסטים יהודים השתתפו בשירותי הביטחון הסובייטיים, והיו מהם שאף סייעו בהכנת רשימות היהודים שיועדו לגירוש.

ב־14.6.1941 גורשו לסיביר ולהרי אורל כעשרת אלפים מאזרחי אסטוניה שנחשבו 'בורגנים', ובהם כ־500 יהודים – בעלי מפעלים, פעילים ציונים ושאר 'יסודות מסוכנים' למשטר עם בני משפחותיהם – גברים נשים וטף. אידוע זה, שזעזע את הקהילה, פעל בדיעבד לטובת המגורשים והציל אותם מהשמדה בידי הגרמנים. ב־22.6, שבוע בלבד לאחר הגירוש ההמוני, הפרה גרמניה את הסכם ריבנטרופ-מולוטוב ותקפה את ברית המועצות במסגרת 'מבצע ברברוסה' (ראו על כך בהרחבה בכתבתם של אורי מילשטיין ומיכאל ברונשטיין, 'נקודת העיוורון של סטלין', גיליון 14). זמן קצר לאחר מכן פלשו הנאצים לאסטוניה והיא נכבשה כליל כחודשיים אחר כך. במקביל לניסיונות ההדיפה של הצבא הגרמני עסקו השלטונות הסובייטיים של אסטוניה בתכנית פינוי אזרחית רבת היקף. הפינוי השיטתי נעשה בצורה מאורגנת, הן דרך היבשה – ברכבות, במשאיות ובכלי רכב – והן דרך הים.

יהודי אסטוניה, שמקריאה בעיתונים ומהאזנה לרדיו – כמו גם מפגישות עם פליטים יהודים שברחו מלטביה השכנה – למדו על גורלם של אחיהם במדינות הכיבוש הנאצי, היו מודעים פחות או יותר לפגיעה הצפויה להם מידי הגרמנים. התקרבותם של אלה לערי אסטוניה הגבירה את הדאגה בקרב היהודים ורבים מהם ביקשו לברוח באופן עצמאי או להצטרף לפינוי המאורגן. כך ניצלו כ־3,000 איש שהיוו באותה עת כשני שלישים מיהודי אסטוניה.

ארגונים ציוניים רבים: ארגון נוער ציוני בשם 'הנוער', סניפים של תנועות מוכרות כמו בית"ר והשומר הצעיר וגם סניף של קק"ל. חזון ביאליק התגשם והתלמידים למדו בבתי הספר עברית.

רבים מהם הצטרפו להכשרות ועלו לארץ ישראל. יהודי אסטוניה לא הסתפקו באותם ימים באוטונומיה התרבותית הפנימית ונטלו חלק בפעילות כלל יהודית כמו מגביות לקרנות לאומיות והחרם הכלכלי על גרמניה הנאצית. מנהיגים ציונים חשובים הגיעו לביקור: ב־1933 נפגש דוד בן גוריון עם יהודי אסטוניה וזאב ד'בוטינסקי הספיק לבקר במדינה כשנה לפני פלישת הצבא הסובייטי ביוני 1940.

גירוש משתלם

סמוך למלחמת העולם השנייה גבר החשש באסטוניה מפני השתלטות של ברית המועצות על המדינה, ולכן הקדימה ממשלת אסטוניה וחתמה ביוני 1939 על הסכם אי התקפה עם גרמניה הנאצית שנועד לבצר את מעמדה של אסטוניה מול ברית המועצות. בסוף ספטמבר 1939 נאלצו האסטונים לחתום על הסכם דומה גם עם הסובייטים במטרה לשמור על ניטרליות במלחמה. אולם מיקומה של אסטוניה היה חשוב לסטלין והוא שאף להשתלט על המדינה. במסגרת הנספח החשאי להסכם ריבנטרופ-מולוטוב – הסכם אי ההתקפה בין ברית המועצות לגרמניה הנאצית – קיבלו הסובייטים את השליטה על אסטוניה, וסטלין פעל במהירות למימוש השליטה. בסדרה של מהלכים פוליטיים, שגובו באיום צבאי

ביאליק נוף במקומיים על הדומיננטיות של היידיש במוסדותיהם והטיף לשימוש בשפה העברית. דבריו הרגו את השומעים ופרצה קטטה שבמהלכה נחתה סטירה על לחי

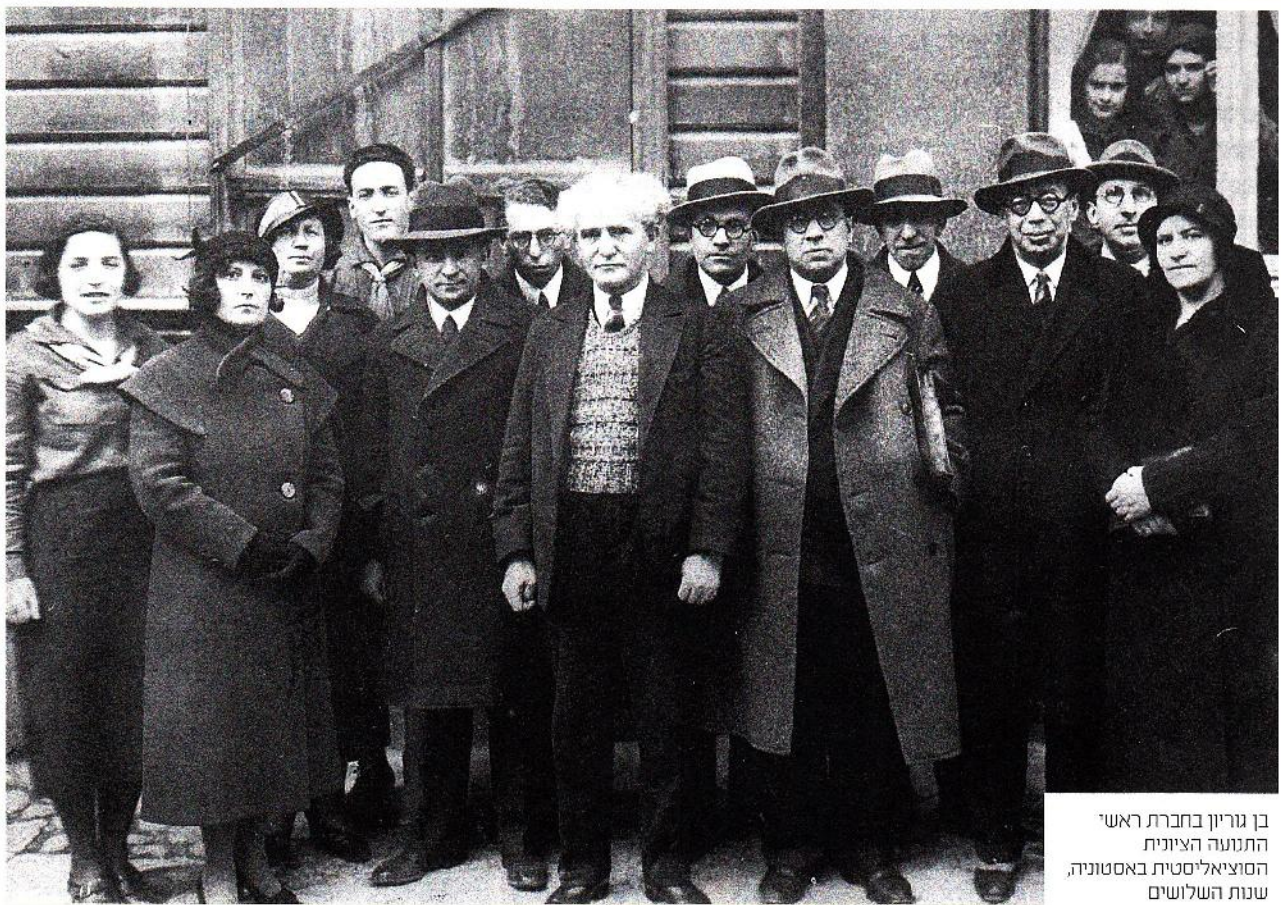
הירש באנד בעת הזיתו חובש בצבא האסטוני, 1919

כרזה עם סמל מכבי טאלין מ־1920. מעל הסמל כותבה באספרנטו הסיסמה "נפש בריאה בגוף בריא"

MIENS SANA IN KORPORE SANO.

TALLINN 1920. MAKKABI

בן גוריון בחברת ראשי
התנועה הציונית
הסוציאליסטית באסטוניה,
שנת השלושים

סטירה למען העברית.
ביאליק בעת ביקורו
בטאלין, 1932

נקייה מיהודים

למרות הידיעות המאיימות והאפשרות לכריחה מאורגנת מיעוט מקרב יהודי אסטוניה בחר להישאר במדינה. מיעוט זה כלל מבוגרים וחולים, לצד אחרים שחששו מאימי המשטר הסובייטי המוכר יותר מאשר מהמשטר הלא נודע, ואנשים שהעריכו – על סמך ניסיונם מהכיבוש הגרמני במלחמת העולם הראשונה ומהיכרותם את התרבות הגרמנית – שלא יאונה להם כל רע. בסך הכל נותרו כאלף יהודים אסטונים תחת הכיבוש הנאצי.

הכוחות הגרמניים לא בזבוזו זמן. עם כניסתם לטאלין בקיץ 1941 הם עצרו את רוב הגברים היהודים, ואלה הוחזקו בנפרד מהאסטונים הרבים האחרים שנעצרו – בעיקר פעילי שמאל. כך עשו הגרמנים גם בטארטו, בויליאנדי ובמקומות נוספים. תיקים מסודרים נפתחו על שמו של כל אחד מיהודי טאלין. בתחילה נרשם שהללו נעצרו בעוון בולשביזם או כיוון שהיו 'אויבי המדינה'. בהמשך נרשמה בתיקים מלה אחת בלבד לתיאור הפשע שבגיננו נעצרו והוצאו להורג: "האשמה: יהודי". באמצע ספטמבר,

גירוש 500 מיהודי אסטוניה לסיביר ולהרי אורל שזעזע את הקהילה, פעל בדיעבד לטובת המגורשים והציל אותם מהשמדה בידי הגרמנים

חיים יהודיים עשירים. מקהלת בית הכנסת הראשי של טאלין

בית הכנסת הגדול של טאלין במלוא הדרו ולאחר שהופצץ ב־1940

קהילת צבאי לשגשוג תרבותי

את הקהילה היהודית הראשונה באסטוניה הקימו קנטוניסטים אחדים שישבו בטאלין ב־1830. כעבור כמאה שנה קהילה זו הייתה הקהילה היהודית היחידה באירופה שזכתה לאוטונומיה

צעדי היהודים והטיל עליהם גזרות כלכליות ולבסוף גם גירוש. ב־1893 התבצע גירוש המוני של יהודים מטאלין. למרות הגירוש המשיכו הקהילות היהודיות באסטוניה להתקיים ואף התחזקו. ב־19.9.1901 הונחה אבן הפינה לבית הכנסת הגדול בטאלין.

המאה העשרים הביאה עמה בשורה חדשה לקהילה היהודית. העצמאות שלה וזכתה הרפובליקה של אסטוניה ב־1918 סימנה את תחילתו של עידן חדש בחיי היהודים האסטונים. הגישה החדשה והסובלנית הביאה לפריחה תרבותית שהגיעה לשיאה ב־1925 עם חקיקת חוק חדש שמעניק למיעוטים אוטונומיה תרבותית. חוק האוטונומיה, תופעה יוצאת דופן בהיסטוריה האירופית, עורר עניין רב גם בקרב הקהילה היהודית העולמית. הקרן הקיימת הגישה לממשלה האסטונית תעודת הוקרה מיוחדת בעקבות צעד זה. יום השנה העשירי לאוטונומיה התרבותית היה ליום חג בקהילה היהודית.

הקהילה היהודית החלה לשגשג מבחינה תרבותית וכלכלית. יהודים תרמו רבות למשק הלאומי ולרפואה המקומית ופיתחו את כלכלתה של אסטוניה. בתוככי הקהילה הוקמו מוסדות, נפתחו אגודות רבות רבות והוקמה מערכת רווחה עצמאית.

קייץ 1940 גדע את השגשוג. האוטונומיה התרבותית חוסלה והאוכלוסייה היהודית גורשה ברובה לרוסיה. שנתיים לאחר מכן הביא הכיבוש הנאצי את הקהילה היהודית האסטונית לקצה, עד לפריחתה המחודשת שנים רבות אחר כך.

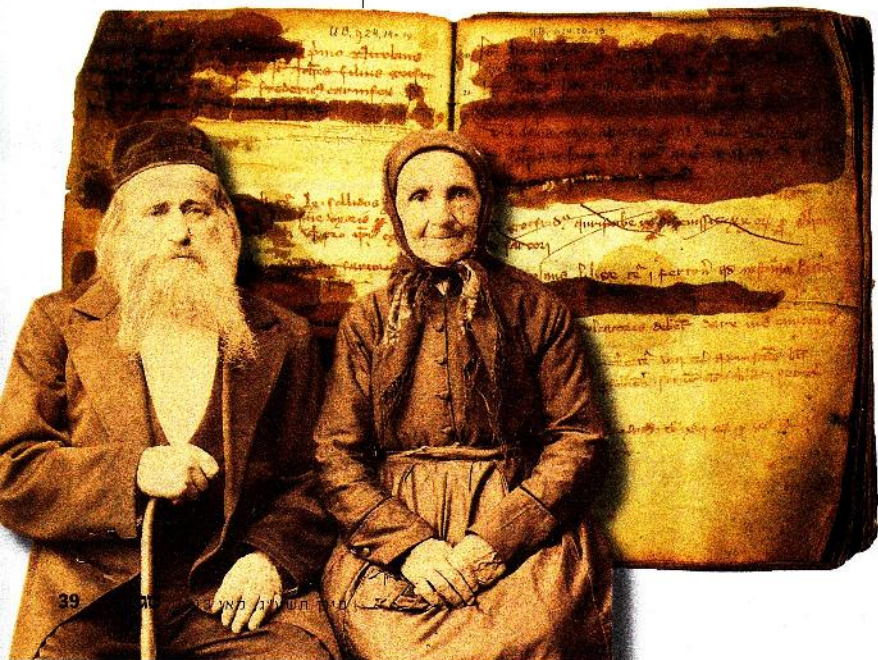
מייסדי הקהילה. קנטוניסטים לשעבר שהתיישבו בטאלין ואשתו. ברקע: התיעוד הראשון לאפשרות של נוכחות יהודית באסטוניה במסמך מ־1333

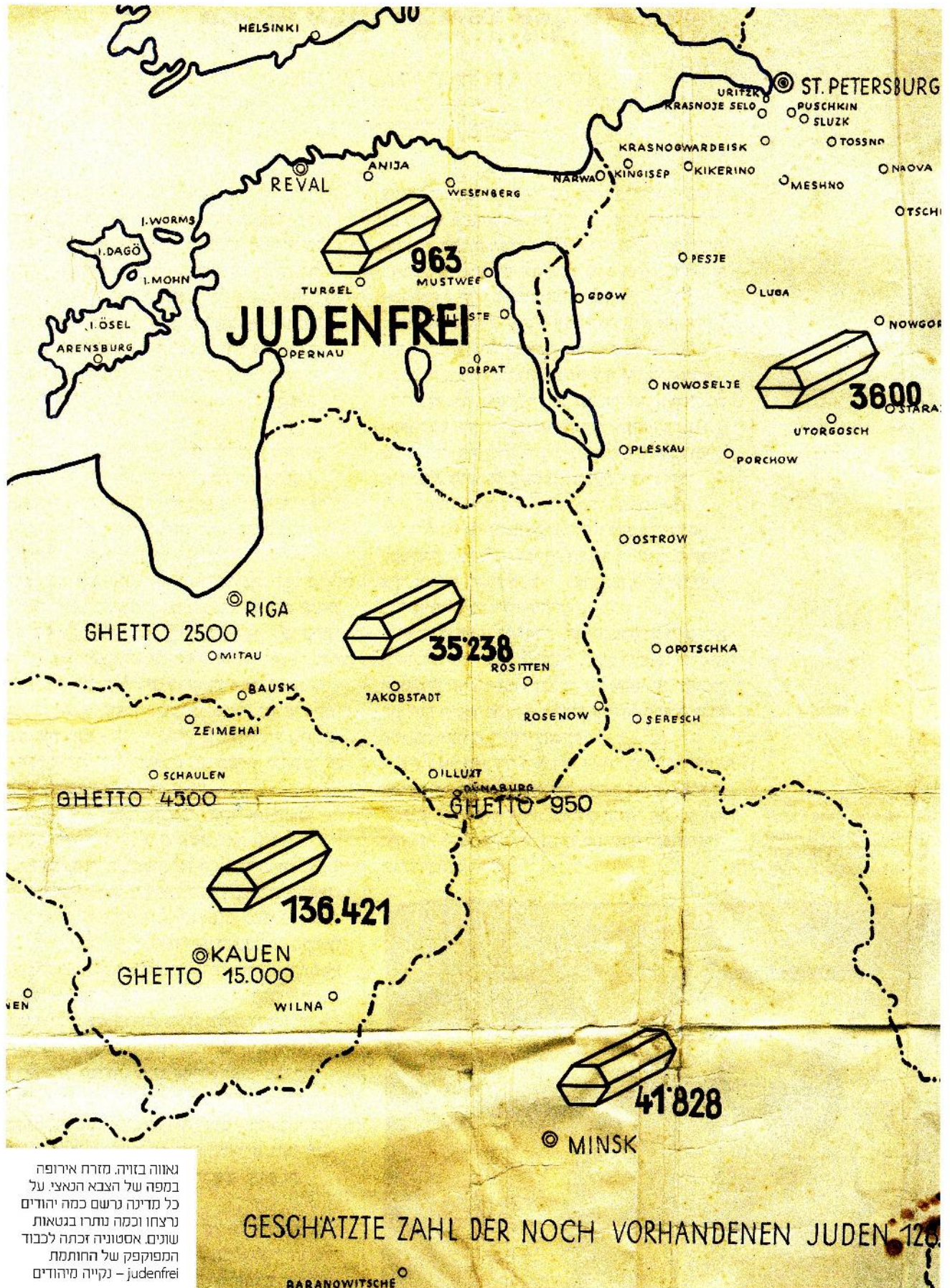
האופה יונאס יודה (Johannes Jode) לא יכול היה לשער שכניסתו לעיר טאלין – רֶבֶל באותם ימים – תהפוך לציון דרך משמעותי בדפי ההיסטוריה של הקהילה היהודית המקומית. בתעודה רשמית של שליטי אסטוניה הדניים מ־1333 רשומה כניסתו לעיר בציון מחירה הכספי: חמישה מרקים עשויים כסף. אמנם אין כל הוכחה כי יודה זה היה יהודי, אולם שם משפחתו המחשיד הספיק כדי לשער שהיהודי הראשון הניח את כף רגלו באסטוניה כבר במאה ה־14.

אנקדוטה זו בוודאי לא יכולה להיחשב כנקודת ההתחלה של התיישבות יהודית קבועה. שליטי המתחלפים של אסטוניה לא ראו בה אזור המיועד למגורי יהודים, ויהודים החלו להתיישב בה בפועל רק במאה ה־19. בפקודת הצאר ניקולאי הראשון הוקם בטאלין ב־1830 אחד משלושה בתי ספר צבאיים שנועדו לקנטוניסטים – אותם נערים יהודים שגויסו בכפייה לצבא הרוסי. 36 'חיילי ניקולאי', כפי שכוננו אז, הם שיצרו בטאלין את הקהילה היהודית הראשונה באסטוניה. בניגוד לרבים מהקנטוניסטים – שבשל השירות הצבאי שארך 25 שנים ומעלה בתנאים קשים שכחו את דתם – נותרו החיילים באסטוניה נאמנים ליהדותם. הם ארגנו לעצמם בית תפילה ובהמשך גם חברה קדישא ובית עלמין יהודי.

ב־1865 פרץ הצאר אלכסנדר השני את תחום המושב והעניק ליהודים לראשונה את הזכות להתיישב בחלקים נוספים של האימפריה. הצו אפשר לקנטוניסטים ולבני משפחותיהם, לסוחרים ותיקים שנמנו על 'הגילדה מדרגה ראשונה', לבעלי מלאכה ולבעלי השכלה גבוהה להתיישב באסטוניה. הקהילה היהודית באסטוניה גדלה במהירות והחלה להתפשט גם לערים טארטו, פרנו וואלגה. חברי הקהילות – רובם חיילים משוחררים, בעלי מלאכה וסוחרים – הקימו בתי כנסת ובתי ספר יהודיים, אגודה לעזרה הדדית ובתי קברות. שנים אחדות לאחר מכן חל שינוי מסוים באופי הקהילה של טארטו ובהרכבה עם הגעתם של סטודנטים יהודים רבים לאוניברסיטת טארטו. הללו החיו את התרבות היהודית בקהילה והקימו אגודות להיסטוריה, למדעים, לספרות ולמוזיקה.

רצח אלכסנדר השני, שנוצל על ידי אנטישמים להסתה ולפרעות ביהודי רוסיה, הביא לעלייתו של אלכסנדר השלישי לשלטון. השליט החדש הצר את

גאווה בזיה, מזרח אירופה
 במפה של הצבא הנאצי על
 כל מדינה נרשם כמה יהודים
 נרצחו וכמה נותרו בגטאות
 שונים. אסטוניה זכתה לכבוד
 המפוקפק של החותמת
 נקייה מיהודים - judenfrei

GESCHÄTZTE ZAHL DER NOCH VORHANDENEN JUDEN 128

BARANOWITSCHÉ

תמונות ראשונות מהתופת. שער מחנה קלוגה וחיילי הצבא האדום מביטים בנופותיהם של מאות יהודים שהושכבו בין קורות עץ ונרצחו

שיוכלו לאסוף אותו בהגיעם ליעדם. רק עם הגיעם ליעד נפסקה כמעט הולכת השולל ונערכה סלקציה מיידית בין המסוגלים לעבודה לבין כל האחרים. הראשונים הובלו למחנה עבודה והאחרים הועלו בשלווה וברוגע על אוטובוסים נאים והורדו בעמק בין דיונות חול שעד מהרה ספגו את דמם. גם היהודים האחרונים שנותרו בגטאות קובנה ווילנה, וייתכן שגם יהודים מריגה ומביסטריצה, הובאו למחנות עבודה באסטוניה. המשלוח האחרון של יהודים לאסטוניה, משלוח מספר 73, הגיע בעת שהצבא האדום כבר החל לחצות את הגבול לתוך אסטוניה. היו אלה יהודים מצרפת שהושמדו ברובם מיד עם הגיעם לאסטוניה, ומיעוטם – שנותר כדי לשרוף את הגופות משלוש השנים שעברו וכך להשמיד ראיות נגד הגרמנים – הובל אל מחוץ לאסטוניה. לקראת סוף המלחמה, עם התקרבותבוסתם, ביקשו הנאצים לנקות את אסטוניה מרכוש – כולל העבדים היהודים שברשותם – והעבירו את אלה ששרדו עד אז למחנות בגרמניה. מחנה הריכוז קלוגה, לא הרחק מטאלין, הוא

כשנכנסו לתוקף ההגבלות נגד היהודים – איסור כניסה למקומות שונים, איסור נסיעה, איסור הליכה על מדרכות, איסור לימודים וחיוב לענוד טלאי צהוב – כבר לא נותרו יהודים חיים רבים שאפשר היה לאכוף אותן עליהם. תוך זמן קצר נהרגו רוב הגברים היהודים. הירש באנד היה אחד מהם. ימים לא רבים אחרי רציחתו של באנד ב-28.9.1941 רוכזו הנשים והילדים במחנה העבודה הרקו הסמוך לטאלין. כולם נורו כנראה ביער סמוך. יהודי טארטו נורו לתוך תעלה אנטי טנקית ליד העיירה יהודים בודדים שנותרו בעיירות ובכפרים ברחבי אסטוניה נרצחו גם הם. באסטוניה לא נערכו פוגרומים ולא הוקמו גטאות. בקהילה הקטנה אפשר היה לדלג על שלבי הביניים ולגשת מיד לפתרון הסופי. העיירה פרנו הייתה בין הראשונות שנפלו לידי הגרמנים. יחידת איינוצקומנדו a1, בפיקודו של איש האס אס סטנדרטנפיהרר מרטין סנדברגר, קולונל ביחידת האינוצגרופון ומפקד משטרת הביטחון הגרמנית והאס דה באסטוניה, הוציאה להורג עד מהרה את כל הגברים היהודים במקום. ב-2.11.1941 אספו גם את הנשים והן נורו ביערות. על פי עדויות שונות נותרו 28 או 34 ילדים. מסופר כי הגרמנים כלאו את ילדי פרנו בבית הכנסת המקומי ושם הרעילו את כולם. המטרה הושגה. אף יהודי לא נותר עוד באסטוניה. אסטוניה הועירה, על מיעוט היהודים שנותרו בה לאחר הפינוי הסובייטי, העניקה לכוחות הכיבוש הנאצים הישג ראוי לציון. ב-14.1.1942 כתב סנדברגר במסמך פנימי כי לאחר שחרורה של אסטוניה עדיין נותרו בה 921 יהודים ונבקשו צעדים מיוחדים בנוגע לכולם, וכי היום אסטוניה נקייה מיהודים. ב-20.1.1942, מועד קיומה של ועידת ואנוזה שבה תואמו התכניות לפתרון הסופי של הבעיה היהודית, הגיש אדולף איימן למשתתפי הוועידה רשימה שכללה פירוט של מספר היהודים בכל אחת ממדינות אירופה. המדינה היחידה שעוטרה במלה Judenfrei (נקייה מיהודים), כאות וכמופת לאחרות, הייתה אסטוניה.

ראיות ראשונות

אסטוניה הנקייה מיהודיה שימשה בשלב הבא, בין השנים 1942-1944, זירת פשע לרציחתם של יהודים אחרים. מלאכת ההשמדה לא נעשתה במדינות מערב אירופה, ואסטוניה המזרח אירופית נמצאה מתאימה להקמת מחנות ריכוז אחדים עבור יהודים שהובאו אליה ממדינות אחרות. יהודים צ'כים, אחרוני גטו טרונשטט ויהודים מפרנקפורט ומברלין הוסעו ברכבות נוסעים בנוחות. הם תפסו את מקומותיהם בקרונות בהתאם לכרטיסים שרכשו קודם לכן והיו בידיהם קבלות עבור מטענם כדי

הוועה במצלמותיהם לפני שקברו את הגופות בקבר ההמוני. היו אלה העדויות המצלמות הראשונות של השמדה המונית שנחשפו לעיני העולם.

כפר נופש ביידיש

בשנים הראשונות שלאחר המלחמה (1944-1950) חזרו לאסטוניה יהודים שנמלטו או שגורשו ממנה, ובהמשך הגיעו גם חלק מהיהודים שגורשו לסיביר. בשנות השבעים היו המדינות הבלטיות, ואסטוניה בתוכן, הרפובליקות היחידות של ברית המועצות שבהן מצבם של היהודים היה טוב. אסטוניה נחשבה לפיסה של מערב אירופה בתוך ברית המועצות ולכן יהודים ממחוזות אחרים בברית המועצות היגרו אליה בשנות השבעים והשמונים. במקביל להגירת יהודים לאסטוניה עלו באותן שנים יהודים רבים מאסטוניה לישראל ואחרים היגרו לארצות המערב. פרנא, העיירה שבה נדם קולם של ילדים יהודים ב־1941, הייתה לעיירת נופש פופולרית במיוחד בקרב יהודים רוסים, ואלה נהגו להתברך ולומר שהשפה הרשמית בפרנו בקיץ היא יידיש.

מ־1940 עד 1988 לא היו לקהילה היהודית האסטונית – כמו לקהילות אחרות בברית המועצות – ארגונים, עמותות או מועדונים. במרץ 1988 – בעקבות תהליך הגלסטנוסט (חופש הביטוי) שהנהיג מיכאיל גורבצ'וב בברית המועצות ב־1985, ובעקבות תהליך הפרסטרויקה (בנייה מחדש) שהונהג במדינה ב־1987 – הוקמה מחדש האגודה התרבותית היהודית בטאלין. היה זה צעד ראשון מסוגו באימפריה הסובייטית כולה. האגודה החלה לארגן קונצרטים והרצאות והחזייתה את פעילותו של מועדון הספורט היהודי. באוקטובר 1988 נפתחו הכיתות הראשונות ללימוד עברית. חודש אחר כך הכריזה מדינת אסטוניה על עצמאותה.

חיים יהודיים החלו לרחוש בקהילה היהודית. סדר פסח קהילתי ראשון נחגג ב־1989 ובאותה שנה צוין לראשונה באופן פומבי זכר השואה. בית ספר של יום ראשון הוקם ב־1989 וב־1990 נוסד בית ספר יהודי עם תכנית לימודים מלאה. מועדוני תרבות וארגונים אחרים שבו ופרחו, ולבני הקהילה הוצעו קורסים בעברית. הודות ליהודים מישראל וממדינות אחרות נפתחה ספרייה יהודית גדולה יחסית. שיקום עצמאותה של אסטוניה ב־1991 הביא שינויים פוליטיים, כלכליים וחברתיים רבים, ויהודי אסטוניה יכלו להגן על זכויותיהם כמיעוט לאומי. הקהילה היהודית נוסדה באופן רשמי ב־1992. אמנת הקהילה, שאושרה באותה שנה, עוסקת בין השאר בענייני רווחה, בסיוע בעלייה לישראל, בייצוג זכויות היהודים בפני גופים ממשלתיים, בפיתוח מערכת החינוך, בארגון פעילות תרבותית ובקידום מחקר היסטורי.

מצבה לזכר יהודי פרנו

המחנה המפורסם ביותר מתוך מערכת של 21 מחנות שהגודל שבהם היה ואיווארה. במחנה, שנחשב על ידי האסירים 'מחנה טוב', היו אלפי אסירים יהודים מקובנה ומווילנה וכן שבויי מלחמה סובייטים. ב־19.9.1944, ימים ספורים לפני שחרור המחנה על ידי הצבא האדום, הערימו על האסירים ואמרו להם שהמחנה כולו יועבר לגרמניה. מאות אסירים נשלחו ליער לחטוב עצים, כביכול לצורך הסקת הקטרים, אבל התכנית הייתה להרוג את כולם. אנשי יחידות אס דה אילצו את האסירים לשכב על שורת בולי עץ ורצחו אותם ביריות בעורפם. לאחר מכן הניחו שורה נוספת של בולי עץ ורצחו קבוצה נוספת של יהודים, וכך המשיכו עד להריגתם של למעלה מאלפיים אסירים ואסירות. אנשי זונדרקומנדו מהמחנה אולצו להצית את בולי העץ בניסיון לשרוף את הגופות וכך להשמיד את הראיות לרצח ההמוני כשמונים אסירים שנותרו במחנה שמעו את קולות הירי והריחו את הבערה. הם ניצלו את המהומה, התפורזו לכל עבר במחנה והתחבאו בעליות גג ובמרתפים. הנאצים, שברחו בחיפזון מפני הצבא הסובייטי, לא הספיקו לשרוף את רוב הגופות. הקצינים הסובייטים שהגיעו למקום תיעדו את מראות

פריחה מחודשת. בית הכנסת של טאלין כיום צילום: ניקולאי שורדין

אדולף אייכמן הגיש למשתתפי ועידת ואנזה פירוט של מספר היהודים בכל אחת ממדינות אירופה. היחידה שעוטרה במלה Judenfrei (נקייה מיהודים), כאות וכמופת לאחרות, הייתה אסטוניה

עד לפני שנים מעטות הייתה אסטוניה המדינה היחידה באירופה שלא היה בה בית כנסת מאורגן. לבקשת גורמים בקהילה היהודית הגיע לטאלין בשנת 2000 הרב שמואל קוט מחסידות חב"ד ומונה לרבה של אסטוניה. ב־2005 הונחה אבן הפינה להקמת בית הכנסת החדש הממוקם סמוך לבית הספר היהודי ולבניין הקהילה ההיסטורי. ביוני 2007 נחנך בית הכנסת המפואר בטקס חגיגי במעמד נשיא אסטוניה וראש הממשלה שלה, ובנוכחות המשנה לראש ממשלת ישראל דאז, שמעון פרס, והרב הראשי לישראל יונה מצגר. 67 שנים לאחר חורבנו שוב ניצב על תלו בית כנסת מרכזי לקהילה היהודית בטאלין. כיום חיים באסטוניה כ־1,800 יהודים. ■

ארץ ענקים ועדינת גנדים

ציונים רבים יוצאי אסטוניה הגיעו לישראל במהלך המאה העשרים והעלו תרומה חשובה לבניינה ולפיתוחה בחומר וברוח

לעבודה חקלאית בפלשתינה החלו להיערך במקומות שונים באסטוניה בראשית שנות השלושים, זמן קצר לאחר הקמת קן של השומר הצעיר (נצ"ח) במקום. רבים מבני הנוער באסטוניה שחינוכם היה ציוני עלו לארץ ישראל ונטלו חלק בהתיישבות, בהקמת הקיבוצים כפר בלום ועין גב, ובשירות במחנות ולאחר מכן בצה"ל. ביניהם בולטת במיוחד דמותו של ניומקה לויתן (1915-2003). לויתן ריכז את קן השומר הצעיר באסטוניה ובאותה תקופה חי עם חבריו חיי קומונה בטאלין. ב-1938 עלה לויתן לארץ והצטרף לקבוצת חלוצים צעירים שהתארגנה בקיבוץ אפיקים להקמת גרעין להתיישבות קיבוצית. שמה הזמני של הקבוצה היה 'הקיבוץ האנגלו-בלטי'. יחד הניחו את אבן הפינה לקיבוץ כפר בלום, שם שימש לויתן מאוחר יותר מרכז המשק. בשנות החמישים יצא ניומקה לויתן לברית

בערב יום הכיפורים תרצ"ו (6.10.1935) פתח בחור צעיר בשם דב מייזל, לימים דב המאירי, את יומנו וכתב בו בהתרגשות באותיות הולכות ומודגשות:

בשעה שכל בני ישראל ... תובעים מאת אלוהי ישראל שנה טובה, התאספנו אנו חברי קבוצת 'Sangaste' והחלטנו במעמד הגיגי להמשיך את קבוצת הכשרתנו הארעית כקיבוץ הכשרה חקלאי קבוע! (מתוך ארכיון המוזאון היהודי באסטוניה).

התנועה הציונית הגיעה לאסטוניה כבר ב-1898 וב-1920 נוסד הארגון הציוני הרשמי של יהודי אסטוניה. תנועת בית"ה, שנוסדה בריגה שבלטביה הסמוכה, הקימה גם היא זמן לא רב אחר כך קן באסטוניה, ובמקביל הוקמה גם תנועת נוער ציונית בשם 'הנוער'. מחנות עבודה להכשרת נוער יהודי

רבים מיהודי אסטוניה הצטרפו לתנועות ציוניות ועלו ארצה. חברי הכשרת סנגסטה בשנות השלושים

